

SREĐIVANJE ARHIVA VLASTELINSTVA VALPOVO

Igor Karaman

Podnoseći referat o radu na sređivanju valpovačkog vlastelinskog arhiva, mislim, da je potrebno ukratko da iznesem osnovne podatke o razvitku samog vlastelinstva.¹⁾

Kad je Karlovačkim mirom 1699. dovršeno oslobađanje Slavonije ispod turske vlasti, privremena uprava zemlje došla je u ruke carske komore i carske vojske. Ovaj »provizorij« potrajao je sve do sredine 18. stoljeća — do reinkorporacije 1745. i formiranja požeške, virovitičke i srijemske županije. U međuvremenu, na slovensko-srijemskom području nastao je čitav niz velikih, srednjih i malih feudalnih posjeda. Među veleposjedima ističu se svojom prostranošću vlastelinstva duž rijeka Drave i Dunava: Valpovo / sa Donjim Moholjcem / Vukovar i Srijem / Ilok i Irig knezova Odeschalchi / pa uz njih posjed đakovačkog biskupa. Ova imanja održala su se pod istim vlasnicima za dva stoljeća, i tek agrarna reforma u staroj (djelomice), pa onda u novoj Jugoslaviji označila je kraj tih slavonsko-srijemskih latifundija.²⁾

Istraživanju razvitka i djelovanja tih vlastelinstava naša je historiografija dosada posvetila malo pažnje. Zbog toga, razvitak onih imanja, kojih su arhivi nastradali tokom ili neposredno nakon rata, ostat će nam nepoznat. Utoliko više značenja dobiva dokumentacija, koja nam je o zemljišnom veleposjedu u Slavoniji ostala do danas sačuvana, i nalazi se u sigurnoj pohrani u našim arhivima. Među ovom građom / uz arhiv vukovarskog dominija, sada u Osijeku / na prvo mjesto treba istaći vrlo dobro očuvani arhiv vlastelinstva Valpovo, što se nalazi u Državnom arhivu NRH u Zagrebu.³⁾

Vlastelinstvo Valpovo formirano je 1721., kad je darovnicom cara Karla VI. barun Petar-Antun Hilleprand von Prandau dobio za sebe i svoje nasljednike četrdesetak naselja uzduž Drave, zapadno od Osijeka, sa sjedištem u gradu Valpovo. Premda se posjed postepeno smanjivao,

1) Ovaj referat održan je dne 25. IX. 1958. na redovnom stručnom sastanku u Državnom arhivu NR Hrvatske.

2) Za slavonsko-srijemski veleposjed vidi moj rad »Osnovni podaci i neke napomene o slavonsko-srijemskom veleposjedu« u Zborniku Matice srpske 20.

3) Osim fondova valpovačkog i vukovarskog vlastelinstva nešto građe upravno-gospodarskog karaktera⁴⁾ obzirom na zemljišni posjed sadržavaju Nadbiskupski i Kaptolski arhiv u Zagrebu, pa Arhiv đakovačke biskupije; ostali gospoštijski fondovi u Drž. arhivu u Zagrebu su manjeg opsega (v. Bauer—Nemeth »Muzeji i arhivi«, Zagreb 1957). Dokumentacija Odeschalchijevskog dominija u Iloku uništena je nakon Drugog svjetskog rata, kao i neki drugi vlastelinski arhivi (dr. K. Firinger »Osječko spremište Državnog arhiva u Zagrebu«, Arhivist 1953/1—2, str. 43—44).

kako diobama između pojedinih članova obitelji tako i zahvatima agrarnog zakonodavstva nakon 1848., očuvan je kontinuitet jezgre njegova teritorija za preko dva stoljeća. U drugoj polovini 19. st. Valpovo je prešlo u ruke nasljednika obitelji Prandau po ženskoj liniji, grofova Normann-Ehrenfels, u čijem je vlasništvu ostalo do II. svjetskog rata.

Uloga feudalnog veleposjeda u Slavoniji i Srijemu uopće, a prema tome i vlastelinstva Valpovo, u odnosu prema javnoj upravi, kao i u pogledu gospodarske djelatnosti mijenjala se već tokom 18. i prve polovine 19. stoljeća; pogotovu je veliku promjenu donijela 1848, kad je gospodarsko-upravna organizacija imanja prebačena na nove, kapitalističke društvene odnose. U prvim decenijama postojanja vlastelinstva, do reinkorporacije i ustrojstva županija, njegova uprava znatan dio svoje djelatnosti obavljala je na poslovima javnopravnog karaktera: ubiranje kontribucije od kmetova i uplata iste u državnu blagajnu, obračunavanje t. zv. vojničkih naturalija i pretprege, županijskog prireza i sl. Sve do polovine 19. st. provodio je valpovački vlastelin kao feudalni gospodar nadzor nad radom i obračunima seoskih općina i vršio sudovanje nad kmetovima. Rezultat toga jeste postojanje posebnih serija spisa u vlastelinskom arhivu, koje daju toj dokumentaciji karakter vrlo bogatog i iscrpnog izvora za istraživanje razvitka slavonskog sela tokom 18. i prve polovine 19. st., stanja seljačkog gospodarstva, pravnog položaja kmetova i djelatnosti njihove općine. — Za razliku od tog perioda, pruža nam arhiv u drugoj polovini 19. st. uvid samo u gospodarsko poslovanje veleposjeda, koji sada sačinjava niz velikih ekonomskih jedinica: novouređenih majura i prostranih šumskih kompleksa; jer nad seljačkim posjedom i nad selom uopće izgubio je vlastelin svaku ingerenciju.

Dvjestogodišnja historija vlastelinstva Valpovo pokazuje nam nekoliko jasno određenih perioda u razvitku njegove upravno-gospodarske organizacije, uvjetovane s jedne strane promjenama općeg socijalnog, a s druge strane prilikama u samoj vlastelinovoj obitelji. Razvitak, pak, vlastelinske uprave odrazio se na sastav i uređenje ovog arhiva u raznim periodima. Gledajući kompleksno na cjelokupno poslovanje imanja, možemo razlikovati četiri temeljite etape u historijatu valpovačkog posjeda.

Prvi period karakterizira uprava posjeda preko upravnika (provi-zora, kasnije administratora), budući da vlasnik stalno boravi u Beču. Kao sposoban financijski stručnjak znao je Petar-Antun von Prandau i usprkos velikoj udaljenosti od posjeda čvrsto zadržati njegovu centralnu upravu u svojim rukama sve do smrti 1767. Od tada, pa do dolaska njegovog sina baruna Josef-Ignaca u Valpovo, izmijenilo se nekoliko arendatora na posjedu, koji su više gledali, da na brzu ruku izvuku što veću korist za sebe, nego na napredak vlastelinstva. Protjerivanjem arendatora 1790. započinje drugi period u razvitku gospodarske uprave, kad pod neposrednim nadzorom vlastelina ovaj feudalni posjed razvija

mногоstranu djelatnost — koristeći sva sredstva, koja mu pruža feudalni društveno-ekonomski sistem, no ujedno ostajući u granicama istog sistema. Treće razdoblje, nakon 1848, nosi snažan pečat novih odnosa na posjedu, gdje nema više kmetova, desetine i robote, gdje nemamo posla sa kompletnim teritorijem četrdesetak naselja, već sa točno izdvojenim i omeđenim gospodarskim jedinicama, izgrađenim počevši od kraja šezdesetih godina 19. stoljeća. Investiciona izgradnja majura sprovedena je pod upravom baruna Gustava von Prandau, zadnjeg muškog odvjetka ove grane obitelji. Nakon njegove smrti 1885. dolazi imanje u ruke grofa Rudolfa Normann-Ehrenfelskog, njegova unuka po ženskoj liniji, a to ujedno označava i početak četvrte etape u razvitku vlastelinstva, kad sve više slabi poljoprivredna djelatnost posjeda u korist eksploatacije šumskog bogatstva. Ovaj nazadak gospodarske poljoprivredne djelatnosti snažno se ubrzava nakon 1918, pod udarom agrarnog zakonodavstva. Regres ekonomske aktivnosti vlastelinstva odrazio se izravno na sastav njegovog arhiva naročito nakon 1918, tako da nam je dokumentacija za posljednja dva decenija vrlo fragmentarno očuvana.

VLASTELINSKI ARHIV

I. etapa: 18. stoljeće.

Prva grupa spisa u vlastelinskom arhivu jesu Spisi najstarije uprave (t. zv. Acta Viennensia) — dokumentacija, koju je barun Petar-Antun von Prandau čuvao kod sebe u Beču, i tek je krajem 18. stoljeća došla u valpovački dvor. Uz spise o samom posjedu i obiteljske dokumente, pa razne elaborate, koncepte, izvještaje u vezi s uređenjem Slavonije i reguliranjem urbarijalnih odnosa nakon oslobođenja od turske vlasti (što ih je Prandau dobivao kao slavonski vlastelin i komorski funkcioner), ova grupa sadržava i redovne godišnje obračune poslovanja na posjedu — kako u pogledu gotovog novca, tako i za naturalije — od samog osnutka posjeda pa do šezdesetih godina 18. st. Što se pak tiče građe nastale na samom imanju tokom istog stoljeća, ona je velikim dijelom pala žrtvom požara u valpovačkom gradu, što je izbio u samoj silvestarskoj noći 1802. i trajao, prema izjavama svjedoka, čitava tri dana.⁴⁾ Zbog toga, pojedine serije spisa imamo za 18. stoljeće tek fragmentarno, i tek od kraja stoljeća kontinuirano teku do 1848. Ipak, glavni obračuni, što ih je vlastelin držao kod sebe u Beču, nisu stradali u požaru, i daju nam dobar uvid u poslovanje na imanju.

4) Arhiv vlastelinstva Valpovo, Spisi najstarije uprave 834/f. 58: »... kroz cielih tri danah besnivši požar plemeniti grad i najvećom stranom sve u njenu nahodivše se, osobito pisma u pepeo preobratio je . . . pisma koja sasvim izgorjela nisu, stranom plamtećah iz prozora na toliko bacala se, da ih je zadosti zrakom odnešeno, a i znamenita čest raztepena i u blatu zgažena poginula . . .«

Za ovu skupinu izrađen je u osamdesetim godinama 18. st. vrlo sistematski razrađen popis građe »Elenchus Litteraliumque Instrumentorum, I. Dominium Sclavonicum Valpo concernentium«. Po dolasku spisa u Valpovo njihov je raspored izmijenjen, numerirani su od 1 do 855 i stvoren abecedni indeks. Raniji »Elenchus« obuhvata preko polovine materijala, kojeg danas sadržava grupa Spisi najstarije uprave, i bilo je moguće izvršiti usporedbu sa zadnjim stanjem, kako bi se olakšalo njegovo korištenje za pronalaženje spisa.

Zanimljiv je sistem tog popisa, koji se dijeli u dva dijela. Prvi dio sadržava šest odjeljaka, u kojima se pojedinačno navodi svaki dokument, s obzirom da se radi o najvažnijim spisima (darovnicama, zakupnim ugovorima i sl.). Nazivi odjeljaka (u originalu fascikula) jesu: 1) darovnice, 2) dokumenti o razgraničavanju, 3) popisi Slavonije i dominija Valpovo, 4) spisi o kući u Osjeku, 5) spisi o imanju u Pečuhu, 6) razni računi i drugi spisi, zakupni ugovori i sl. — Drugi dio popisa sadržava daljih 49 fascikala (u značenju grupe spisa srodnog sadržaja, a ne količinske jedinice), koji su svrstani u iduće grupe: Acta Publica Regni Hungariae et Sclavoniae (VII-XIII), Acta Urbaria Regni Slavoniae et Domini Valpo (XIV-XX), Acta Oeconomica (XXI-XLVI), Diversa Acta (XLVII-LV). Ovdje nisu popisani pojedinačni spisi, već samo se navodi naziv odn. sadržaj odjela (fascikala). — Jezik »Elenchusa« je mješavina latinskog i njemačkog, s tim što su latinske riječi pisane latinicom, a njemačke goticom. Takav latinsko-njemački jezik nalazimo i u samim spisima tokom 18. stoljeća, dok kasnije prevladava latinski do 1848., a nakon toga njemački; tek poslije 1918. dolazi do upotrebe hrvatskog jezika u spisima i knjigama.

Druga etapa: feudalni dominij od kraja 18. st. do 1848.

Reorganizacijom gospodarske uprave i jačanjem opsega njena poslovanja nastaje od 1790. nekoliko serija dokumenata, od kojih se neke odnose na sam posjed, druge su opet rezultat odnosa između feudalaca i kmetova, a treće svojim podacima služe prvenstveno za izučavanje seljaka i njegovog položaja.

a) Spisi obitelji Prandau. Administrativni spisi vlastelinstva od kraja 18. stoljeća pa do 1848. tvore seriju Spisi obitelji Prandau (Acta familiae Prandau), također razvrstane po materiji u odjele (Fasciculus I-XVI). Izvorni nazivi i raspored ove grupe jeste: 1) pisma, 2) razni spisi, 3) obračuni tlake, 4) materijal raznih zemljišnih promjera, 5) prihodi od skelarine, mostarine i pepeljike, 6) računi sudaca, crkve i škole, 7) računski izvodi, 8) procjene, inventari, oporuke, uputstva i zakletve, 9) spisi o razgraničavanju sa susjednim posjedima, 10) gospodarske naredbe, odobrenja i izvještaji službenika, 11) ugovori, 12) kraljevske rezolucije, patenti i intimati, odredbe županije, predstavke i. t. d., 13) sudski

spisi (civilni), 14) kriminalni spisi, 15) urbarijalno sudovanje, 16) revizijski spisi. — Neke od ovih grupa ne sežu sve do 1848, već su početkom 19. stoljeća prerasle u odvojene nizove. Tako se posebno vode obračuni tlake od 1814, računi seoskih općina od 1812, dok je kod građe vlastelinskog suda granica za civilne spise 1804, a kod kriminalnih 1813. godina.

b) Računski spisi. Računska dokumentacija od kraja 18. stoljeća očuvana nam je u nekoliko nizova, u skladu sa razvitkom vlastelinske uprave. Upravno-gospodarska organizacija vlastelinstva obuhvata sada sve grane ekonomske djelatnosti jednog feudalnog dominija, koji u potpunosti koristi pogodnosti, što mu pružaju vladajući društveni odnosi. Prema stanju polovinom prethodnog, 18. stoljeća, očituje se proširenje poslovanja gospodarske uprave naročito u pogledu raščlanjivanja pojedinih gospodarskih ureda, koje su objedinjavali upravnik i žitničar baruna Petar-Antuna. Premda na čelu žitničarskog ureda nakon 1800. stoji službenik, koji i dalje nosi naslov kastnera, on sada ima mnogo uže područje budući da su se poslovi stočarstva i podrumarstva odvojili kao zasebni uredi. U latinskoj gospodarsko-upravnoj terminologiji na imenu to dolazi do izražaja u nazivu »frumentarius«, naprama starijem »granarius«. Također se osamostalila šumarija, kao i građevinska djelatnost, koje je ranije izravno vodio i bilježio u obračunima upravnik (provizor ili administrator). Tako je područje računarskog ureda u užem smislu svedeno, što se tiče neposredne nadležnosti, samo na glavne izravne, novčane cenzuse. No zato je kao središnja računarska oblast dobila nadzor nad novčanim poslovanjem svih grana gospodarstva. Stalni boravak vlastelina na posjedu otklonio je potrebu za nekim vrhovnim upravnikom na imanju, pa glavnim pomoćnikom vlasnika u ekonomskim poslovima postaje upravnik računarske kancelarije.

Temeljna računarska serija su Računi gotovine (t. zv. Rationes paratae, t. j. obračuni prometa gotovinom), gdje se godišnje prave zaključne bilance cijelokupnog poslovanja i tome dodaju računi kao prilozi. Po istom sistemu uređena je i dokumentacija naturalnog poslovanja pojedinih gospodarskih ureda: žitničarskog, podrumskog, stočarskog, šumarskog i građevinskog, koja je sakupljena u seriji Računi gospodarskih ureda (Rationes Officiorum). Najkompletnija je građa žitničarskog ureda (od 1790. god.), dok je ostala prilično fragmentarna. I ovdje nailazimo godišnje zaključne bilance, s priloženim odgovarajućim dokumentima.

c) Popisi desetine. Dužnost kmetova da daju desetinu u prirodu sa svog selišnog zemljišta dala nam je seriju desetinskih popisa (Conscriptiones decimae). Tu se radi o crkvenoj desetini, koju je vlastelin uzeo u zakup od kaptola i biskupa u Pečuhu. Popisi su rađeni godišnje po selima, i sadržavaju obavezu i stvarno podavanje svakog pojedinog seljaka. Ova je grupa očuvana u kontinuitetu od 1775. do 1847. godine.

d) Obračuni i dnevnicu robote. Druga urbarijalna kmetska obaveza: tlaka ili robota, zabilježena je u dvije serije, od kojih je svaka okrenuta prema jednom od učesnika u ovom odnosu. Tako godišnji obračuni robote daju za svakog kmeta njegovu obaveznu, besplatnu robotu i plaćeni višak, sa oznakom stvarnog podavanja, zaostataka i sl. Ovi »Computus robottales« pohranjeni su od 1778. u okviru serije Spisi obitelji Prandau, a od 1814. — 1847. kao zasebna serija. Drugi niz, dnevnicu tlake ili »Protocolla robottalia« bilježe od 1779. god. svakodnevni utrošak kmetske radne snage na pojedinim poslovima za vlastelinsku upravu, bez obzira na individualnost kmeta, koji radnju obavlja.

e) Zemljišne knjige. Selišni sastav seljačkih gospodarstava fiksiran je u zemljišnim knjigama (Libri funduales), izrađenim tokom prve polovine 19. stoljeća, dok ih za ranije stoljeće nemamo. Svako naselje posjeduje zasebnu knjigu, u kojoj opet svaki kmet ima svoju stranu sa tačnim podacima o smještaju, kvaliteti i veličini svih parcela, što ulaze u njegov selišni posjed. Budući da su ove knjige bile temeljnim dokazima za utvrđivanje dužnosti i obaveza kmeta, to je prilikom formiranja donjemiholjačkog vlastelinstva u god. 1831, zbog diobe između braće Gustava i Karla von Prandau, uprava novog imanja preuzela i zemljišne knjige svojih sela, te danas u valpovačkom arhivu raspoložemo samo s onima, što pripadaju vlastelinstvu Valpovo u užem smislu.

f) Računi seoskih općina. Integralna jurisdikcija vlastelina na čitavom području njegova feudalnog imanja očuvala nam je i grupu računa seoskih općina (Rationes communitatum) — u okviru spisa obitelji Prandau od 1766, a kao posebna serija od 1812.—1847.

g) Sudski spisi. Rad vlastelinskog suda stvorio je seriju sudskih spisa t. zv. »Protocolla et acta sedis dominalis« ili »Acta Judiciaria«, koja se dijeli na nekoliko podgrupa. Od tih su najvažnije podserija civilnih i podserija kriminalnih predmeta. Obje sežu u drugu polovinu 18. stoljeća, s tim što spisi civilnog sudovanja idu u zasebnom nizu od 1804., a kriminalnog od 1813. god., dok su dotada predstavljali grupu unutar Spisa obitelji Prandau. Promjene 1848. prekinule su mnogobrojne veze, koje su silom spajale kmeta sa feudalcem, i time među ostalim i ove poslove izuzele iz nadležnosti vlastelinstva u korist javnih sudskih oblasti.

h) Razne manje serije. Uz nabrojane glavne serije vlastelinskog arhiva iz perioda feudalnog dominija do 1848., postoji i nekoliko manjih, povremenih nizova spisa, računa i protokola, zatim korespondencije i sl. koji su već u samom arhivu bili sređeni kao dodatni materijal.

Treća etapa: kapitalistički veleposjed 1848. — 1918.

Temeljite promjene u društveno-ekonomskim odnosima, u odnosu vlastelin — seljak, do kojih je došlo zahvaljujući revolucionarnoj 1848-1849, prouzrokovale su neminovnu i nužnu izmjenu poslovanja na posjedu, budući da je revolucija srušila osnovne principe, na kojima je gospo-

darstvo pod barunom Josef-Ignacom bilo organizirano. Ali nije bilo moguće jednom feudalcu i latifundisti, kao što je bio barun Prandau, da brzo i lako prijeđe od feudalnog dominija na kapitalistički veleposjed; zato je izgradnja pojedinih ekonomskih jedinica — majura započela tek sredinom šezdesetih godina 19. stoljeća. A tek promjena same sadržine gospodarenja na imanju mogla je, i stvarno je dovodila do izmjene u organizaciji vlastelinske uprave. Arhiv valpovačkog veleposjeda nakon 1848. vjerno odražava polagani ali konstantni prijelaz, preraštanje dominija u kapitalistički veleposjed.

a) Administrativni spisi. U drugoj polovini 19. stoljeća vode se administrativni spisi jedinstveno, prema urudžbenom zapisniku kronološki, i po istom sistemu odlažu u registraturi. Od pomoćnih knjiga postoje za ove spise abecedna kazala u pojedinim godinama. Kroz godine se mijenjala samo vanjska forma, način fascikuliranja, dok je princip registriranja ostajao nepromijenjen.

b) Računski spisi. Izdvajanje seljačke, ranije kmetske, zemlje iz nadležnosti valpovačkog veleposjednika, te formiranje novih upravno-gospodarskih jedinica kako na poljoprivrednom dijelu imanja (pet distrikata sa dvanaest majura u vlastitoj režiji), tako i kod šumarije (četiri šumska revira) — dovelo je do nove organizacije poslovanja na posjedu. Središnja uprava, koja je djelovala u valpovačkom dvoru, postavila je težište svoga rada na knjigovodstvenom provođenju cjelokupne aktivnosti pojedinih grana gospodarstva, u osnovi podjeljenog na poljoprivredno gazdinstvo i na šumariju. Dok se dokumentacija pojedinih ureda, područnih upravnih i gospodarskih jedinica očuvala tek fragmentarno ili nikako nedostaje grada šumarije i njenih revira, zatim velikog mlina u Valpovu, a isto tako i spisi sa pojedinih poljoprivrednih distrikata ili majura), dotle je serija glavnih knjiga imanja i šumskog poslovanja, sa svim odgovarajućim priložima, iz centralne računarnice vrlo dobro očuvana za čitavo vrijeme uprave baruna Gustava von Prandau, kao i pod grofom Rudolfom Normannom, do 1918.

Četvrta etapa: veleposjed između dva rata

Regres i postepena likvidacija veleposjeda Valpovo između dva rata odrazil se izravno na organizaciju vlastelinske uprave i na sam dokumentarni materijal iz tog perioda. Ne samo što je već nekoliko godina nakon rata knjigovodstveni sistem izgubio preciznost i sistematiku, kojom se ranije odlikovao, nego je i sama upravno-gospodarska or-

5) Prijelaz sa treće na četvrtu etapu u gospodarskom razvitku vlastelinstva Valpovo stavljamo u 1885. god., kad dolaze novi vlasnici posjeda, što ujedno označava početak slabljenja poljoprivredne aktivnosti na imanju. No, sve do 1918. veliko šumsko bogatstvo omogućuje očuvanje visokih prihoda veleposjednika, a time i sredenost posjeda te solidnost knjigovodstvene dokumentacije. Tek nakon Prvog svjetskog rata dolazi do naglog pada u sistematičnosti arhiva, zbog čega četvrta etapa historijata samog fonda obuhvata period stare Jugoslavije.

ganizacija u teškoj krizi. Iz malobrojnih fragmenata, koji su nam se očuvali, možemo uočiti u glavnim knjigama netočnost, površnost i nepreglednost upisa.

Računske knjige veleposjeda za prvih petnaestak godina nakon Prvog svjetskog rata, t. j. do završetka postupka na agrarnoj reformi i ograničavanju veleposjeda 1934.—1935., očuvane su tek u nepotpunim nizovima — što će djelomice biti rezultat slabo uređenog knjigovodstva, a djelomice činjenice, da je u ratnim zbivanjima Drugog svjetskog rata prvenstveno taj materijal bio na udaru. Pogotovu se to odnosi na spise i računske dokumente, kojih poslije 1918. imamo tek nekoliko desetaka fascikala, sa građom sakupljenom iz najraznovrsnijih upravno-gospodarskih jedinica imanja.

No i ono, što je očuvano, ne seže dalje od sredine 30-tih godina 20. stoljeća. Od časa, kad je sveden na relativno ograničeni, i sirovinski prilično iscrpljeni šumski posjed, ne daje nam više kroz svoj arhiv podataka o sebi, sve dok nije revolucionarna promjena društveno-ekonomskog sistema nakon 1945. dokrajčila u potpunosti 225-godišnju historiju valpovačkog vlastelinstva.

Neka zapažanja iz rada na sređivanju i inventarizaciji vlastelinskog arhiva

Iz prikazanog sastava arhiva vlastelinstva Valpovo jasno proizlazi karakter tog fonda. Tu se ne radi o nekom obiteljskom arhivu, o nekoj zbirci raznoraznih porodičnih dokumenata jedne feudalne posjedničke familije, koja bi sadržavala i ekonomsku dokumentaciju o njihovom dominiju, već upravo o serijama spisa i računa, protokola i drugih knjiga gospodarske uprave. Prema tome, ovdje se prilikom pristupanja uređivanju fonda nije postavljao zadatak iznalaženja nekog racionalnog sistema, po kojemu bi građa bila razvrstana — kao što je to ponajčešće slučaj kod arhiva feudalnih familija. Dapače, arhiv valpovačkog vlastelinstva tek za prvi period, uglavnom kroz 18. st. (a to znači u grupi »Acta Viennensia«) sadržava nešto obiteljskih dokumenata baruna Hillebrand von Prandau, dok im za kasnije doba uopće nema traga u fondu. Uzrok je tome najvjerojatnije, što su posljednji valpovački vlastelini grofovi Normann-Ehrenfels prilikom povlačenja iz Jugoslavije krajem II. svjetskog rata uzeli sa sobom obiteljski arhiv, dok to naravno sa ekonomskom dokumentacijom zbog njena opsega nisu mogli — a eventualno niti imali interesa — da urade.

Postupak pri sređivanju valpovačkog fonda bio je stoga jednak kao i pri svakoj običnoj registraturi; razlika je tek možda u brojnosti serija, napose za feudalni period. Građa je stigla u Državni arhiv u Zagreb 1947., smještena u stotinjak sanduka. Zbog oskudice u spremišnom prostoru, do njena ulaganja na police prošlo je nekoliko godina, te je tek

1951-52. došla na mjesto, gdje se i danas nalazi. Djelomice zbog pritiška ratnih zbivanja, a djelomice i s obzirom na okolnosti, u kojima je preuzimana, ova je dokumentacija bila u arhivskim sanducima veoma izmiješana. Srećom, tehnička oprema spisa, naročito starijeg dijela, bila je ranije solidna, te nije došlo do izmiješanosti pojedinačnih spisa unutar ili između svezaka u jačem opsegu. Prvenstveno su bili pogodeni registraturni svesci iz perioda 1850.—1870. i 1925.—1935., kad je povez bio najslabije kvalitete.

Osim očuvanosti integriteta svezaka, još je jedna okolnost donekle olakšala rad na sređivanju fonda. Naime, natpisi i druge registraturne oznake bili su u originalnom obliku prilično dobro izrađeni, i uredno sistematizirani, te je posao izdvajanja, selekcioniranja temeljnih serija spisa (o kojima je bila gore riječ) tekao u osnovi bez većih poteškoća. Ovo je ujedno doprinijelo bržem upoznavanju sa strukturom vlastelinskog arhiva, sa konkretnim sadržajem i mjestom svake serije u fondu, kao i sa unutarnjim sistemom uređenja svake pojedine serije.

Potrebno je naime, istaći, da sistematičnost registraturnog uređenja valpovačkog fonda ne znači ujedno i njegovu uniformnost u pogledu redanja pojedinačnih spisa u serijama. U zavisnosti od nastanka, vrste spisa, te njihovog sadržaja i oblika, nalazimo nekoliko različitih sistema u serijama.

Najveći dio svakako obuhvata jednostavni kronološki niz, po brojanju od 1 dalje u svakoj godini. Tako u računskim spisima gotovine i naturalija tokom prve polovine 19. st., gdje spisi tvore priloge redovnoj godišnjoj bilanci. Slično je i kod računске dokumentacije i administrativnih spisa kapitalističkog veleposjeda od 1848. dalje. Kronološki niz imamo i kod sudskih spisa vlastelinskog suda.

Najstarija grupa. Spisi najstarije uprave, signirani su prilikom preuređenja krajem 18. st. brojevima od 1 do 855, i razdijeljeni u pedesetak fascikala kao kvantitativnim jedinicama (dok su fascikli u ranijem sistemu imali kvalitetnu oznaku).

Zanimljiv je sistem serije Spisi obitelji Prandau. Spomenuto je prije, da je ova serija bila razvrstana u 16 predmetnih podserija (po izvornom nazivu: fascikala). No kronološki niz spisa nije bio formiran za svaku podseriju, već su svi spisi ove grupe obuhvaćeni brojevima od 1 do preko 6000. Na taj način, skoro svaka podserija obuhvata cijeli ovaj raspon, ali nijedna u kontinuitetu.

Popisi desetine rađeni su svake godine, tako da je pojedino selo obuhvaćeno u zasebnoj svesci. Pri odlaganju u registraturu spajane su sve sveske jedne godine u svežanj, koji su onda zaredom slagani. Slično je i s obračunima pa dnevnicima robote, uz razliku da nisu vođeni po selima već uglavnom po upravno-gospodarskim distriktima, kojih je bilo povremeno tri (Valpovo, Miholjac, Petrijevcu ili Bizovac) ili pet (plus Šljivoševci i Martinci). Kod ovih serija osnova je dakle nizanje po godinama, a unutar njih po teritorijalnim jedinicama (selo ili distrikt).

Obračuni seoskih općina rađeni su također godišnje po naseljima, no ređanje je nešto drugačije. Do 1811. tu imamo isto niz po godinama. Tada dolazi do promjene, te se u jednom svesku ređaju svi obračuni pojedine općine od 1812.—1841., kad se ponovo slažu godimice. — Poseban je slučaj sa zemljišnim knjigama, kojih imamo samo po jednu (event. sa prepisima) za svako naselje, te su složene abecednim redom.

Iako se kod arhiva valpovačkog vlastelinstva, kao što je gore naglašeno, radi u osnovi o građi sređenoj u registraturne serije, nalazimo u manjem dijelu nešto spisa, kojih je karakter srodan redovnoj građi familijarnih arhiva. Tu se u prvom redu radi o korespondenciji iz perioda kraja 18. i početka 19. stoljeća, t. j. iz doba baruna Josefa-Ignaca von Prandau, gdje nisu postojale nikakve registraturne signature, te su pisma sređena po primaocu, odašiljaocu i kronološki.

Nadalje ima nekoliko manjih serija spisa i protokola, koje pretežno obuhvataju kraći vremenski period i odnose se na izvjesno neobičajeno poslovanje. To je na pr. slučaj sa spisima velikog procesa između baruna Prandau i njegovih vjerovnika na prelazu 18. u 19. stoljeće; ili pak sa serijom obračuna i priloga iz poslovanja bečkog domaćinstva 1779.—1793., i t. d. Ovakve serije također imaju svoje izvorno registraturno uređenje.

Nešto drugačije je stanje serija, koje su nastale iz rada šumske uprave vlastelinstva. I tu nalazimo registraturni red, ali fragmentarnost vremenskog niza očituje znakove nasilnog cijepanja. Ovo postaje jasno, kad znamo, da je veliki dio spisa i poslovnih knjiga vlastelinske šumarije iz 19. stoljeća pa sve do 1914. pronađen naknadno na terenu. Spajanje tog materijala s osnovnim fondom ispunit će praznine u ovim serijama.

Osim spisa i protokola, u fond valpovačkog vlastelinstva spada i pedesetak zemljišnih mapa, pretežno iz perioda 1730.—1850. god. Po karakteru ih možemo svrstati u tri grupe: 1) mape pojedinih gospodarsko-upravnih distrikata na posjedu, 2) mape, koje obuhvataju područje jednog naselja, s ucrtanim zemljišnim parcelama, i 3) mape razgraničavanja između valpovačkog i susjednih vlastelinstava. Unutar grupa, ovaj je materijal sređen po kronološkom ređu.

Posebno je pitanje stručne biblioteke od oko stotinjak svezaka, što se našla u sanducima sa građom fonda. Uz zbirke zakonskih propisa sa država ova biblioteka i zanimljivih gospodarskih, tehničkih i dr. priručnika, većinom iz prve i druge polovine 19. st.

Što se tiče stanja očuvanosti građe vlastelinskog arhiva, ono je u velikoj mjeri zadovoljavajuće. Oštećen je tek neznatni dio protokola i spisa u starijem dijelu, uglavnom nekoliko dnevnika robota. Najteža je situacija kod zemljišnih mapa, koje su dragocjen materijal a u mnogo slučajeva zaderane, i s drugim mehaničkim oštećenjima, te zahtijevaju solidan opravak. S tim je povezano i pitanje načina njihove pohrane.

Prema iznesenom vidljivo je, da je temeljna oznaka posla, koji je obavljen na sređivanju valpovačkog arhiva: utvrđivanje stanja, u kojem se građa nalazila u registraturi, pa uspostavljanje izvornog sistema registraturnog uređenja ove dokumentacije; u prvom redu se to odnosilo na temeljne serije vlastelinskog arhiva. Što se tiče redoslijeda samih serija u općem okviru fonda, on se logički nametao s obzirom na vremenski i predmetni sadržaj svake serije, onako, kako je gore kod opisa arhiva navedeno.

Pomoćna sredstva za korištenje arhiva.

Posebno je pitanje pomoćnih sredstava, koja mogu služiti istraživaču za korištenje dokumentacije arhiva vlastelinstva Valpovo. Neke serije u fondu već po svom unutarnjem karakteru, a i vanjskoj formi, ne traže posebna pomagala, kao što je slučaj sa računskim spisima, popisima desetina, robotnim protokolima i dnevnicima, zemljišnim knjigama i sl. Zbog toga i nalazimo originalne registraturne indekse, t. j. abecedna kazala po imenima i predmetima samo za administrativne spise, kao što su serije: Spisi najstarije uprave (pretežno), Spisi obitelji Prandau, administrativni spisi nakon 1848., pa spisi vlastelinskog suda do 1848.

Dok kod novije građe imamo redovne godišnje indekse, dotle za starije serije (do revolucije) postoji svega nekoliko svezaka, koji sumarno obuhvataju građu iz cijelog perioda serije. Tako za »Acta Viennensia« izrađen je bio »Elenchus actorum Viennensium«, sa naznakama broja sveska i spisa prema novom uređenju. Spisi obitelji Prandau imaju do 1811. zajednički indeks od A—Z, a tada se dijeli na dvije knjige (A—P, Q—Z), s tim što su u ove uneseni i svi raniji upisi. Sudski pak spisi posjeduju dva indeksa civilnih i kriminalnih predmeta (1814—1834, 1835—1847).

Na taj način, djelomice koristeći izvorne pomoćne knjige, a djelomice samu strukturu građe, u osnovi je cijelokupni fond valpovačkog vlastelinstva vrlo pristupačan naučnom istraživanju.

Pitanje inventarizacije.

Iznesena zapažnja iz rada na sređivanju našeg fonda ukazuju ujedno i na glavna pitanja, koja su se postavljala prilikom inventarizacije arhiva.

Fond se u osnovi dijeli na dve odjelite grupe serija: spise feudalnog dominija 1721.—1848., i spise kapitalističkog veleposjeda 1848.—1945. (1935). Kod starijeg dijela prvu seriju tvore Spisi najstarije uprave, koja se poklapa s početnom etapom u razvitku vlastelinstva, njegove upravno-gospodarske organizacije i samog arhiva. Zatim dolazi logičan niz serija upravnih, računskih i drugih gospodarskih spisa i knjiga, pa dokumentacija o feudalnoj nadležnosti nad kmetovima dominija, koje serije uglavnom teku od kraja 18. st. do 1848. U novijem dijelu temeljne su serije administrativnih i računskih spisa, s izvjesnim podserijama, od-

nosno modifikacijama u pojedinim vremenskim nizovima, pa računске knjige.

Unutar serija imamo u velikom dijelu kronološki niz, koji negdje bilježi unutar svake godine dokumente po rednom broju od 1. dalje, a negdje pak po određenim teritorijalnim jedinicama.

U dosta opsežnoj seriji »Spisi obitelji Prandau« bilo je, zbog specifičnog sistema registriranja građe, moguće inventarno opisivanje tek po podserijama (t. zv. fascikulima).

Redosljed serija, ili shema fonda izgledala bi prema tome ovako:

1. Spisi najstarije uprave (Acta Viennensia) 1721.—1790.
2. Spisi obitelji Prandau (Acta familiae Prandau) 1790.—1848.
3. Računi gotovine (Rationes Paratae) 1776.—1848.
4. Računi gospodarskih ureda (Rationes Officiorum) 1790.—1848.
5. Popisi desetine (Conscriptiones Decimae) 1775.—1847.
6. Obračuni robote (Computus Robottales) 1814.—1847.
7. Dnevnici robote (Protocolla Robottalia) 1779.—1841.
8. Zemljišne knjige (Libri Funduales) i urbarijalne tabele (Tabellae Urbariales).
9. Računi seoskih općina (Rationes Communitatum) 1812.—1846.
10. Spisi vlastelinskog suda (Acta Judiciaria) 1805.—1848.
11. Razne serije (Pisma, Proces baruna Prandau, Računi bečkog gospodarstva, Protokoli šumarije, i t. d.
12. Administrativni spisi (Praesidiale, Direktion) 1849.—1935.
13. Računski spisi dobra i šumarije (Guts- und Forst-Renten) 1849.—1935.
14. Glavne računске knjige (Hauptbuch, Kassa-Journal, Primanota) 1849.—1935.
15. Pomoćne računске knjige (Salarial-Tabelle, Restanz Protocol, Lagerbuch i sl.) 1849.—1935.

Iz ove sheme vidljivo je, da je dokumentacija vlastelinstva Valpovo najvećim dijelom očuvana naročito što se tiče središnjih organa uprave na imanju. Nedostaje samo građa nastala na posjedu tokom 18. stoljeća (koja je izgorjela 1802.), pa građa poslovanja nakon završetka agrarne reforme 1935.

Résumé

LE CLASSEMENT DES ARCHIVES DE LA SEIGNEURIE DE VALPOVO

Igor Karaman

Parmi les archives seigneuriaux de la Croatie et Slavonie le plus remarquable fonds c'est les archives de la seigneurie de Valpovo (1721—1945), qui se distinguent par son étendue, l'espace de temps et particulièrement avec son bon état. Le fonds se conserve maintenant dans les Archives d'Etat de la République Populaire de Croatie à Zagreb. Pendant la guerre et immédiatement après la guerre le même était en désordre. Il fallait beaucoup du travail pour le classier et restaurer le system original (qui est interessant et très précis).

L'article a trois parties: dans la première, on donne une courte histoire de la seigneurie de Valpovo; après suite la description des séries de ce fonds, et à la fin l'auteur fait des observations sur son travail, comme aussi au regard des instruments de recherches qui facilitent la consultation des actes.